

Վ Ա Ր Ք

Ս. ՄԵՍՐՈՊ ՄԱՇՏՈՑԻ

Եթէ Ս. Գրիգոր Լուսաւորչի ձեռքով քրիստոնէութիւնը Հայաստանի մէջ հաստատուեցաւ ու կազմակերպուեցաւ, Սահակի ու Մեսրոպի ջանքերովն է որ հայ ժողովուրդը այնպէս մը թրծուեցաւ քրիստոնէական հաւատքով, որ անոնց մահէն տաս տարի վերջ՝ չվարանցաւ ան զէնքի ոյժով պաշտպանելու իր հաւատքը՝ պարսկական բռնութեան դէմ. եւ ինչպէս առաջինը հանդիսացաւ քրիստոնէութիւնը ազգովին ընդունելու մէջ, այսպէս առաջինը եղաւ քրիստոնէական հաւատքի պաշտպանութեան համար՝ ազգովին կռուելու եւ նահատակուելու մէջ:

Սխալ պիտի ըլլար Մեսրոպի մեծութիւնը փառաբանելու համար՝ ուզել այլամերժօրէն իր գործին վերադրել զուտ եկեղեցական կամ քաղաքական կամ զբարական նպատակներ: Անոր կատարած զերը մեր պատմութեան մէջ իրերդի մը նման պարզ, բայց լի է բազմազանի կողմերով, որոնք տարբեր շողեր կ'արձակեն՝ զիտուած կողմին համեմատ: Եկեղեցականին համար՝ ան քրիստոնէութեան առաքեալն է, պատմադէտին համար՝ հայ ժողովուրդը կորուստէն փրկող մեծ գործիչը, մատենագրին համար հայ գրականութեան ծնողն է, լեզուագէտին համար հայերէն լեզուին ամէնէն յարմար գրերը հնարողը: Մաշտոցի իրական մեծութիւնը այս բոլորը իրագործած ըլլալուն մէջն է, իր միակ ու պարզ գիւտովը: Սակայն պէտք է կարծել թէ գրերու լոկ գիւտը մոզական զեղը եղած ըլլայ այդ բոլոր արդիւնքները ստանալու համար: Մեսրոպ իր ամբողջ կեանքովն ու գործունէութեամբն է որ իրականացուց այդ բոլորը. այնպէս որ կրնանք իրաւամբ կոչել զինքը «աշխարհածնունդ հայր մը»:

Բայց մեր նպատակն է հոս նկատի առնել Ս. Մեսրոպ Մաշտոցի կեանքը առաւելապէս, անոր եկեղեցական պատմութեան մէջ կատարած դերին տեսակէտէն, առանց մերժելու միւս տեսակէտները, որոնք այնքան կենսական ու մեծ են հայ կեանքի պատմական ու մշակութային իրականութեան մէջ:

ԱՂԲԻՒՆՆԵՐ

Ս. Մեսրոպի կենսագրութեան զլիսաւոր աղբիւրը, իր աշակերտին, Կորիւնի զրած «Վարքն» է: Երկրորդաբար կըրնան աղբիւր համարուել Մովսէս Խորենացի եւ Ղազար Փարպեցի, որոնք տեսած ու կարդացած են Կորիւնի «Վարքը» եւ անկէ օգտուած, երբեմն մեկնաբանելով զայն, եւ երբեմն իրենց տեսակէտին համաձայնեցնելով: Այնուհանդերձ օգտակար աղբիւրներ են ժամանակի այլ հարցեր լուսաբանելու կողմէն, որով կը լրացնեն Կորիւնի պատմական տուեալները: Պատմական ուրիշ աղբիւրներ, ինչպէս Եղիշի Երէց¹, Սերէոսի արքայացանկը², Է. դարու անանուն հայ քաղկեդոնիկ ժամանակագիրը³, կու գան լրացնելու ժամանակագրական եւ այլ մանր մունր տեղեկութիւններ Մաշտոցի կամ Սահակի մասին: Անգղագիտական աղբիւր են նաեւ Գիրք Թղթոցի մէջ պահուած Սահակի թուղթերը⁴, Եղիշի առ Մաշտոց

1 ԵՁՆԻԿ ԵՐԷՅ, Նկարագիր կարգաց, (հրատարակեալ) Հանդ. Ամս. ԾԱ. (1937), էջ 518-521:

2 ՍԵՐԵՈՍԻ ԵՊԻՍԿՈՊՈՍԻ Պատմութիւն, (հրատարակեալ) Մալխասեան, 1939, զԼ. Գ. Ե. Գ.:

3 GARITTE, La Narratio De Rebus Armeniae, Louvain, 1952.

4 Գիրք Թղթոց, Թիֆլիզ, 1901, էջ 1-21:

զրած թուղթը⁵ եւ ասորերէն թարգմանութեամբ պահուած Ղեւոնդի եւ Աբէլի առ Պրոկղ ներկայացուցած նամակը⁶: Հուսկ Փոտ պատրիարքի յիշած Թէոդոր Մոսպոսեստացիի մէկ զրութիւնը՝ ուղղուած առ Մաշտոց հայ քրեպիսկոպոսը, որուն միայն պարունակութեան ամփոփոյքը մնացած է չնորհիւ Փոտի⁷: Այս ամէնը կը ծառայեն լաւաւոյն կերպով լուսաբանելու Մաշտոցի վարքը:

Կորիւնի Վարքին պատմական արժէքի մասին եղած զնահատանքներն ալ զանազան եղած են: Նորայր Բիւզանդացի շատ թերահաւատած է երբ կը գրէ. «Յոյժ տկար իրր պատմաբան»⁸ եւ երկու էջ մը կը թուէ անոր թերութիւնները: Ընդհակառակն Ակինեան ալ զերահաւատած է Կորիւնի գիրքը՝ համարելով «Մէկ հատիկ աղբիւր այս շրջանի պատմութեան,

արժանահաւատ եւ վստահելի»⁹: Ասկից բոլորովին անտեսած է Մ. Խորենացիի եւ Ղ. Փարպեցիի վկայութիւնները նոյն ժամանակի պատմութեան նկատմամբ¹⁰:

Կորիւնի գործը զնահատելու համար պէտք է նկատի առնել իր ծրագիրը եւ դիտաւորութիւնը, ինչպէս արդար կերպով դիտել տուած է Արեղեան ալ¹¹: Արդ Կորիւն իր զրութեան յառաջաբանին մէջ յայտնի կերպով կը գծէ իր ծրագիրը երբ կ'ըսէ. «ԶԱսքանագեան ազգին եւ Հայաստան աշխարհին դատուածապարգեւ դրոյն, եթէ երբ եւ յորում ժամանակի մատակարարեցաւ, եւ որպիսի արամբ աշխարհի նորոգատուր աստուածեղէն շնորհս երեւեցաւ, եւ վասն նորին լուսաւոր վարդապետութեան եւ հրեշտակաւոր կրօնիցն առաքինութեան, զմտաւ արար յիշատակարանս առանձին մատեն-

5 Թուղթ Եղիշի առ Սուրբ Մաշտոց (հրատարակեալ), Հանդ. Ամս. ԾԱ. (1935), էջ 615-617:

6 P. BEDJAN, Nestorius -- Le livre d'Héraclide de Damas, Paris, 1910, էջ 594-596 (Ասորերէն թարգմ.): Յուն. թարգմանութիւնը կատարած է E. Schwartz, Acta Conciliorum Oecumenicorum, Berlin - Leipzig, 1927, T. IV, 2, p. XXVII-XXVIII. — որուն վրայէն հայերէնի թարգմանած է Ինգլիզեան Է. Վ., առ Հանդ. Ամս. ԿԶ (1952) էջ 351-353: Ֆրանսերէն թարգմանութիւն մըն ալ եղած է Mgr. Dib-ի կողմէ, զոր հրատ. R. Devresse, Le début de la querelle des Trois Chapitres, Rev. des sc. rel. XI (1931) pp. 564-5: Թէեւ Richard զայն շատ հաւատարիմ չի գտնել, բայց մենք ցոյց տալով ասորագէտի մը՝ անոր հաւատարմութեան մասին ունեցած անկի գրական պատասխան, այդ պատճառով ալ զայն կը գործածենք առ այժմ, մինչեւ որ բնագրէն ուղղակի թարգմանութիւն մը պատրաստենք:

7 PHOTII Bibliotheca, Migne P. G. t. 103, col. 281.

Հայերէն թարգմանութիւնը տեսնել Աղոնց, Մաշտոց եւ նրա աշակերտները ըստ օտար աղբիւրների, Վիեննա, 1925, էջ (Աղբ. Մատ. 111): Տես նաեւ Աշոտ Յովհաննիսեան, Մեսրոպ Մաշտոց, յօդուածներ ժողովածոյ, Երևան, 1962, էջ 201-202, միեւնոյն յօդուածին արատաւորումը:

8 ՆՈՐԱՅՐ ԲԻՒԶԱՆԴԱՅԻ, Կորիւն վարդապետ եւ նորին քարգմանութիւն, Տիֆլիզ, 1900, էջ 7:

9 ԱԿԻՆԵԱՆ, Ս. Մաշտոց վարդապետ, կեանքն եւ գործունէութիւնը, Խանդավազ կենսագրութեամբ Ս. Սահակայ. Վիեննա, 1949, էջ 10 (Աղբ. Մատ. 158):

10 Թէեւ յարգ. հեղինակը լաւ գիտէ որ Կորիւն «տալով իր գրութեան վարդապետական նկարագիր, կամ հաբեւանցի կամ բոլորովին լուսութեամբ անցած է Մաշտոցի, Սահակի եւ ժամանակակից քաղաքական եւ եկեղեցական պատմութեան հայոց մասնական զգալներու վրայէն»՝ այնուհանդերձ ան Ե. դարու պատմութիւնը հիստորիա տեսնելով կը գիտէ Կորիւնի լուսութեան, մերժելու համար զէպքեր կամ իրողութիւններ որոնք Խորենացիի կամ Փարպեցիի ծանօթ են մեզի: Օրինակի համար Արտաշէսի եւ Սահակի զահրեկեցութեան զէպքը մերժելով կը գրէ. «Ինչ որ կը պատմէ Կեղծ-Ղազար Փարպեցի Արտաշէսի անարժան վարքի մասին, չի կրնար հաստատուել ժամանակակից վկայի մը վկայութեամբ: Ե. դարու առաջին կէսը չի կրնար նման երեւոյթ մը հանդուրժել իւր մէջ»: Բայց կրցած է հանդուրժել ուրացող նախարարներու բազմութիւնը Բ. կէսէն անդին(!):

11 ԿՈՐԻՒՆ, Վարք Մաշտոցի, Աշխ. թարգ. եւ յառաջաբան Արեղեան Մ., Երևան, 1962, էջ 73:

նանչան ծաղկեցուցանել»¹²։ Ասկէ կը տեսնուի թէ Կորիւն մտադրած է Գրոց զիւտի պատմութիւն մը տալ նշանակելով տարին երբ գտնուեցաւ, ինչպէս իր վերջաբանին մէջ մանրամասնաբար ցոյց առած է, եւ ժամանակը, այսինքն չըջանը՝ ուր գտնուեցաւ. ապա հնարողին մասին խօսելով կ'ուզէ անոր թէ՛ առաքելական գործունէութեան կամ ուսուցման եւ թէ՛ առանձնական կեանքի սրբութեան մասին անդրադառնալ։ Ուստի դուրս կը մնայ իր ծրագրէն ժամանակակից քաղաքական կամ եկեղեցական պատմութեան ամբողջական եւ ուղղակի ներկայացումը։ Թէեւ անդրադարձած ըլլայ ան այդ մասին այնքան՝ որքան կարեւոր էր իր մըտադրածը ներկայացնելու համար։

Կորիւն ոչ ալ Մաշտոցի ամբողջական եւ ընդարձակ վարք մը ուզած է տալ, ինչպէս իր վերջաբանին մէջ այդ մասին անդրադառնալով կ'ըսէ. «Զյաճախագոյնն թողեալ եւ ի նշանաւոր գիտակացն քաղելով զհամառատսն կարգեցաք»¹³։

Այս սահմաններու մէջ զիտելով՝ Կորիւնի գրութիւնը առաջին կարգի աղբիւր է Մաշտոցի եւ ժամանակի պատմութեան համար, վասն զի ան ականատես եղած է եւ ականատեսներէն քաղած իր տեղեկութիւնները։ Կորիւն թէեւ կրտսերագոյն աշակերտ, բայց առընթերակաց, լսող եւ արբանեակ ըլլալով իր վարդապետին՝

պատմած է շատ բան իրր ականատես. իսկ ինչ որ տեսած էք՝ քաղած է նշանաւոր գիտողներէն, ինչպէս էին երկրորդին աշակերտները, մանաւանդ Յովսէփ, տեղապահ կաթողիկոսը, որուն հրամանովը փութաց զրի առնել վարդապետին վարքը, եւ որուն ձեռքովն ալ Մաշտոցի աշակերտութեան մէջ մտնելու բախտն ունեցաւ, ինչպէս կ'ըսէ. «Ուստի եւ իմ մասնաւոր աշակերտութեան վիճակ առեալ» բացատրութեան մէջ¹⁴։

Սակայն Կորիւն, ինչպէս ուրիշներ, իր ժամանակի դրողն է. ուստի զարմանալի է որ մեր այսօրուան մտայնութիւնը եւ հետաքրքրութիւնները չունենայ պատմութեան հանդէպ։ Իր ոճը եւ արուեստի մասին ունեցած ըմբռնումն ալ չեն յարմարիր պատմագրական սեռին։ Պարզ եւ յստակ պատմելու տեղ՝ կը դիմէ դարձուածքներու եւ ակնարկներով կը զոհանայ. կարծես ժամանակակից ընթերցողները միայն նկատի ունենայ եւ ոչ յետագաները։ Նպատակն ալ որուն համար կը գրէ, «Յօրինակ քաջալերիչ հոգեւոր ծըննդոց իւրեանց եւ որք նոքօք աշակերտելոց իցեն յազգս ազգաց»¹⁵, զինքը կը մղէ աւելի ընդհանուր բացատրութիւններով վարդապետին գովքը հիւսելու քան մանրամասնութիւններու մէջ իջնելու. ասկից նաեւ ժամանակագրութեան շատ կարեւորութիւն չի տար, թէեւ իր

վերի խօսքին մէջ, քաջալերութիւն աշակերտակցացի կը վերաբերի. այսպէս ալ ուստի որով, յարաբերականը կը վերաբերի Յովսէփ անունին։ Հետեւաբար նախադասութիւնը բընական կարգի գնելով կ'ունենանք. Ուստի եւ իմ առեալ մասնաւոր վիճակ աշակերտութեան։ Իսկ թարգմանութիւնը կամ իմաստը կ'ըլլայ. Որմէ կամ որուն ձեռքով եւ ալ աշակերտութեան մասնակից (ըլլալու) բախտն ունեցած էի։ Ասով փոքրիկ մանրամասնութիւն մը կը ճշտուի Կորիւնի կեանքի պատմութեան մէջ, այսինքն թէ Կորիւն Մաշտոցի աշակերտ եղած է Յովսէփի ձեռքով, քանի որ ան կրտսերագոյն էր եւ Յովսէփ երկրորդին աշակերտը։

15 ԿՈՐԻՒՆ, Վ. Մ., էջ 98։

12 ԿՈՐԻՒՆ, Վարդ Մաշտոցի (հրատ. Արեղեան Մ.), Երեւան 1941, էջ 22։ Ներկայ գրութեան մէջ մենք Կորիւնի այս հրատարակութեան կը հետեւինք։

13 ԿՈՐԻՒՆ, Վարդ Մաշտոցի, էջ 98։

14 ԿՈՐԻՒՆ, Վարդ Մաշտոցի, էջ 22։ Արեղեան այս բացատրութիւնը թարգմանած է. «Ուստի եւ ես, որ բախտ էի ունեցել (նրա) մասնաւոր աշակերտը լինելու»։ Յիշեալ նախադասութեան ուստի բառը իրր եղբակցուցիչ մակրայ իմաստ մը չունի, մինչդեռ իրր յարաբերական գերանուն պիտի նշանակէ որով կամ որուն ձեռքով։ Այդ պարագային հարկ է փնտռել յարաբերակցը, որ Կորիւն միշտ յարաբերականէն հետոյ կը գետնի. ինչպէս յաջորդ նախադասութեան Զորս եւ մեր աղաչեալի՝ «զորս» յարաբերականին յարաբերակը

պատմածները ժամանակագրական կարգով մը կը շարադրէ։ Կորիւն անկեղծ եւ անկողմնակալ պատմիչ է, բայց զերծ է ժամանակի գաւառական վէճերու եւ կողմնորոշումներու նկատողութիւններէն, որմէ ազդուած երբեմն կը լռէ կամ ամբողջ ճշմարտութիւնը չի յայտնէ։

Կորիւնի բնագիրն ալ պահուած է մեղի շատ ուշ ժամանակի ձեռագիրներու մէջ. ամէնէն հինը էջմիածնի օրինակն է, 1672 թուականէն համարուած¹⁶։ Առաջին տըպագրութիւնը լոյս տեսած է Վենետիկ 1834ին, յիշեալ ձեռագրին մէկ օրինակութեան վրայէն. իսկ 1894ին եղած երկրորդ տպագրութիւնը համեմատուած է Կ. Պոլսոյ օրինակի մը վրայէն եւ ստորեւ գրուած է համառօտ Կորիւն կոչուած խմբագրութիւնն ալ, որ Ժ. Դարու ձառնորդի մը մէջէն գտնուած էր, ընտիր ընթերցումներով։ Հրատարակողը, անշուշտ Հ. Դ. Ալիշան, գիտակից էր թէ ձեռքի տակ ունեցած օրինակները «էին ձեռքի տակ ունեցած օրինակները» բայց անոնց բնաւ զերծ ի վրիպանաց՝ բայց անոնց ճշտումները յանձնած է ժամանակին։ Իրապէս ալ 1887էն սկսեալ Նորայր Բիւրապէս ալ 1887էն սկսեալ Նորայր Բիւրապէսի ձեռնարկեց բնագրական ուղղումներ կատարելու, 1900ին հրատարակեց իր «Կորիւն վարդապետ եւ նորին թարգմանութիւնը» ընդարձակ աշխատութիւնը. ուր Կորիւն, Աղաթանգեղոս, Փաւստոս իրարու հետ համեմատութիւններով գիրար կը սրբագրեն կամ կը ճշդեն, որովհետեւ վերջին երկու հեղինակներու քով ընդարձակ հատուածներ կային Կորիւնի «Վարդ Մաշտոցի» գրքէն փոխ առնուած։

16 ԱՐԳԱՐԵԱՆ Գ., Բանասիրական հետախուզումներ, Բանբեր Մատենադարանի, Երեւան, 1958, թիւ 4, էջ 66-67։

17 Հ. Գ. ՆԱՀԱՊԵՏԵԱՆ, Ուղղագրութիւնի Աղ-ձ. Գ. ՆԱՀԱՊԵՏԵԱՆ, Վենետիկ, 1907, էջ 145-177։ ԹՈՐՈՍԵԱՆ Հ. Յ., Գաղի մը խմբագր-կան կէտեր Կորեան գրքի մէջ, Բաղմ. ԶԹ (1931), էջ 465-473։ Ղ. (1932), էջ 5-11, 148-156, 255-264։

Ճշտումներու աշխատանքը տարբեր եղանակով շարունակեց Հ. Գ. Նահապետեան, առաւելապէս սրամիտ անդրադարձութիւններու վրայ հիմնուելով։ Բայց աւելի յաջող սրբագրութիւններ կատարեց Հ. Յ. Թորոսեան¹⁷։ Ֆրանսիացի 1930ին հրատարակեց Կորիւնի «Վարդ Մաշտոցի» «ուղղեալ եւ լուսարանեալ»¹⁸։ Ինքն ալ օգտուելով նախորդ աշխատութիւններէն, մասամբ նոր անդրադարձութիւններով՝ նպաստեց Կորիւնի բնագրին ուղղումներուն, ջանաց յաճախ պաշտպանել կամ արդարացնել բնագրին ընթերցումները։ 1941ին Արեղեան, Մաշտոցի մահուան 1500ամեակի առիթով պատրաստած՝ Մաշտոցի վարդին աշխարհաբար թարգմանութիւնը ճշտելու համար՝ զիմեց բոլոր ձեռագիրներու ընթերցումներու քննութեան, ասիկա առիթ եղաւ որ բնագրին քննական հրատարակութիւն մըն ալ պատրաստէր, օգտագործելով Կորիւնի հին օրինակը եւ Երեւանի պետական մատենադարանի մնացած միւս օրինակները. սակայն ամէնքն ալ նախորդէն կախում ունէին. նորութիւն էր Ժ. Ժ. Դարբինէն՝ երկու ձառնորդներու մէջ պահուած՝ Վարդէն ընդարձակ հատուած մը։ Հուսի 1949ին Ալիշանի միացնելով բոլոր նախորդ աշխատութիւնները եւ հրատարակութիւնները՝ լոյս ընծայեց «Քննական եւ վերակազմեալ» բնագիր մը Կորիւնի¹⁹։ Այդ հրատարակութիւնը իր նախարանի մէջ ունեցած մատենագիտական տուեալներով, ծանօթութեանց բաժնին մէջ պատմական տեղեկութիւններով կը ներկայանայ իսկապէս գիտական լուրջ

18 ԿՈՐԻՒՆ, Վարդ Մաշտոցի ուղղեալ եւ լուսարանեալ ի Գաղիի Ֆրանսիացիներէ, Երեւան 1930։

19 ԱՐԴԵԱՆ, Պատմութիւն վարդ Մ. Մաշտոց վարդապետի, Բանասիրական հետախուզումներ, Երեւան, 1949, էջ 171-320։ Նոյն առանձին հատորով լոյս տեսած է 1952ին, հետեւեալ խորագրով. Բնագիրք եւ Բանասիրական Մատենագրութեան Նախնեաց Հայոց. հատոր Ա. պրակ 1։

ԾՆՈՒՆԴ ԵՒ ԴԱՍՏԻԱՐԱԿՈՒԹԻՒՆ

Ծնած է Տարօն գաւառի Հացեկաց գիւղը՝ Վարդան անունով երանելի կամ երեւելի մարդէ մը:

Հ. Ն. Սարգիսեան իր տեղագրութեան մէջ կը յիշէ Հացիկ գիւղ մը «Ի հիւսիսակողմն Մեղրագետոյ»²⁶ որ Արածանի մէկ ճիւղն է, այժմ Քարա-սու կոչուած: Նոյն գիւղի մասին Հ. Ղ. Ինճիճեան կ'ըսէ թէ Քիւրտերը զայն խառնել կը կոչէին եւ թէ հոն կայ եկեղեցի մը Ս. Մեսրոպի անունով, որ Քիւրտերու եւ Եղիզներու ալ նուիրական է եւ այդ անունով կ'երդնուն ըսելով: «Զիարթ էլ խառնել» կամ «Տէր էլ խառնել»²⁷: Հին պատմութեան մէջ՝ Հացեկաց գիւղի անունը կը յիշէ Փաւստոս ալ, խօսելով Յուսիկի կրտսեր որդւոյն Պապի մասին: «Բայց Պապայ ի բուն կնոջն ոչ մնաց (որդի) այլ էր նորա հարճ մի ի դաւառէն Տարօնոյ, ի Հացեկաց գիւղէ կարճադատացն, եւ մնաց որ ի հարճէ անտի ի Հացեկացոյն, որում անուն իւր, որդւոյ հարճին, Վրիկ կոչէր»²⁸:

Յիշեալ մէջբերութիւնը առիթ եղած է Մեսրոպ Մաշտոցի հայր Վարդանը՝ նոյնացնելու Պապի հարճորդւոյն, Վրիկի հետ: Այս անդրադարձութիւնը առաջին անգամ Հ. Գ. Նահապետեան կ'ունենայ²⁹: Ակիւնեան եւ Մալխասեան նոյն կարծիքը կը պաշտպանեն, եւ ինչ որ կ'երեւի՝ երեքն ալ անկախաբար իրարմէ³⁰: Վերի ենթադրութիւնը մեզ կ'առաջնորդէ ըսելու թէ Մաշտոց եւ Սահակ իրարու ազգականներ էին, երկուքն ալ սերած ըլլալով Ս. Յուսիկ կաթողիկոսէն, որուն երկու որդիներէն մին՝ Աթանազիոս, ծնաւ Ներսէս Պարթեւը, հայրը Ս. Սահակի: Իսկ երկրորդ որդին՝ Պապ, Հացեկաց գիւղի հարճէ մը ունեցաւ Վրիկ կամ Վարդանիկ անունով որդի մը, որ հայրն է Մեսրոպի: Այս ենթադրութիւնը ոչ միայն անհիմն է, այլ նաեւ ծանօթ էր Ե. զարուհ, այնքան որ Փաւստոսի խրատագիրը, Յուսիկի տեսիլքը շարադրած ատեն՝ հրեշտակին բերնին մէջ կը դնէ հե-

տեւալ խօսքերը: «Յուսիկ, որդի Գրիգորի մի՛ երկնչիր: Լուա Տէր ազօթից քոց եւ ահա ծնցի ի քո գաւալացդ այլ գաւալի: Զի լիցին նոքա ի լուսաւորութիւն գիտութեան եւ աղբիւրք իմաստութեան Հայաստան աշխարհիս... որով եւ Քրիստոս բազում լեզուօք փառաւորեցի» (Փ. Բիւղ. Գ. Ե.): Այս խօսքերուն մէջ յայտնի է որ Յուսիկի երկու որդիները նկատի առնուած են, եւ ո'չ, օրինակ, միայն Աթանազիոս, որ ծնաւ Ներսէսը եւ որմէ ծնաւ Սահակ, որոնց երկուքին՝ մասամբ միայն կը պատշաճին վերի խօսքերը: Սակայն լուսաւորութիւն գիտութեան, աղբիւրք իմաստութեան, եւ թէ Քրիստոս բազում լեզուօք պիտի փառաւորուի բացատրութիւնները կը պատշաճին միայն Մաշտոցի եւ Սահակի, որոնց ձեռքով, ինչպէս կ'ըսէ Կորիւն, Հայաստանի մէջ «Աղբիւր գիտութեան Աստուծոյ» բացուեցաւ: Եւ մանաւանդ Աստուածաշունչի թարգմանութեամբ, ոչ միայն հայերէնի, այլ եւ մերձակայ Վրաց եւ Ադուանից աղգերու լեզուներով, իսկպէս Քրիստոս «բազում լեզուօք» փառաւորուեցաւ: Ուստի կըրնանք ըսել թէ Փաւստոսի խմբագրին ալ ծանօթ էր թէ Սահակ եւ Մաշտոց Ս. Յուսիկի թոռներու զաւակներ էին, հետեւաբար եւ իրարու ազգականներ: Զուր ենթադրութիւն է ուրեմն Մեսրոպը հա-

26 Հ. Ն. ՍԱՐԳԻՍԵԱՆ, Տեղագրութիւնք ի Փոքր եւ ի մեծ Հայս, Վենետիկ, 1864, էջ 237:

27 Հ. Ղ. ԻՆՃԻՃԵԱՆ, Աշխարհագրութիւն Զորից մասանց աշխարհի, Ատա, հտ. Ա. Վենետիկ, 1806, էջ 191:

28 ՓԱՒՍՏՈՍ ԲԻԻԶԱՆԴ, Պատմութիւն, Վենետիկ, 1933, էջ 59 (Գ. Ժր):

29 Հ. Գ. ՆԱՀԱՊԵՏԵԱՆ, Ուսումնասիրութիւն Ս. Մեսրոպայ վարուց եւ հայկական գրք գիտին, Բազմավեպ, 71 (1914), էջ 1-8, 49-58, 113-126: Եւ անոր արտատպումը, Վենետիկ, 1914:

30 ԱԿԻՆԵԱՆ, Ս. Մաշտոց վարդապետ, էջ 96, ծն. 4: ՄԱԼԽԱՍԵԱՆ Ս., Մեսրոպ Մաշտոցի ծագման մասին, էջմիածին, (1946) Փետր-Մարտ, էջ 55-58:

մարիլ սոսկ շինականի մը որդին, ինչպէս կը կարծէ նոյն իսկ Մանանդեան: Վարդան եթէ պարզ շինական մը ըլլար՝ պիտի չկարենար իր զաւակին հելլենական կըրթութիւն տալ, մանաւանդ արքունիքի մէջ պաշտօններու բարձրանալու դիտաւորութեամբ: Իսկ Վարդան անունի Մամիկոնեաններու քով գործածուած ըլլալը ստիպողական փաստ է՝ որ անպայման Մեսրոպ Մաշտոց Մամիկոնեան սեպուհի մը որդին նկատենք, եթէ չուզենք ենթադրել որ Պապի հարճը Մամիկոնեան սեպուհի մը աղջիկը եղած ըլլայ, որ իր որդւոյն տուած է ընտանեկան աւանդական անունը: Ասով Մաշտոցի երակներու մէջ Պարթեւական ու Մամիկոնեան արիւնը խառնուած կ'ըլլայ:

ԴԱՍՏԻԱՐԱԿՈՒԹԻՒՆ

«Ի մանկութեան տիս վարժեալ հելլենական դպրութեամբ»³¹, կը գրէ Կորիւն: Մինչ Խորենացի՝ «Մենալ եւ ուսեալ առ մեծին Ներսէսի»³²: Աճառեան եւ Մանանդեան բոլորովին անհիմն ու անճիշտ կը համարի Պատմահօր տեղեկութիւնը³³: Եւ սակայն ոչ անճիշտ է եւ ոչ ալ կը հասէ Կորիւնի վկայութեան: Մաշտոց ծնած ըլլալով 361ի առնները կրնար մինչեւ իր 12 տարեկանը վայելած ըլլալ Ներսէս կաթողիկոսի խնամքն ու դուր-դուրանքը. մանաւանդ երբ նկատի առնենք որ իր թոռնիկն ալ էր: Բայց երբ 373ին վախճանեցաւ Ներսէս, բնական է որ Մաշտոց իր ուսումները շարունակած ըլլայ նախ հայրենիքի մէջ, ապա Ժամանակի ուսումնատենչ պատանիներու նման հայրենիքէն դուրս երթալով՝ հելլենական կրթութիւն ստանալու համար:

Անհաւանական չէ Ակիւնեանի ենթադրութիւնը, որ Մաշտոց Անտիոք գացած ըլլայ իր ուսումները լրացնելու եւ հոն աշակերտած ըլլայ Լիբանիոսի, որ 354էն ի վեր կը դասախօսէր մինչեւ իր մահը 393, ու բազմաթիւ աշակերտներ ունեցաւ, որոնց մէջ երեւելի եղած են Յովհան Ոսկերեքեան եւ Թէոդորոս Մոպսուես-

տացի: Այս վերջինիս ծանօթացած ու բարեկամացած ըլլալու է Մաշտոց: Ենթադրութեան հիմ կը ծառայէ վերեւ յիշուած Թէոդորոսի մէկ գրութիւնը ուղղուած առ Մաշտոց հայ քրեպիսկոպոս: Բայց թէ Մաշտոց աշակերտակից եղած ըլլայ Թէոդորոսի՝ շատ հաւանական չէ, քանի որ վերջինս տասը տարի մը աւելի մեծ է քան Մաշտոց, եւ եթէ համարինք որ ան 15-20 տարեկանին դացած ըլլայ Անտիոք, այդ շրջանին Թէոդորոս արդէն ուսումները վերջացուցած էր եւ կը զբաղէր աստուածաբանական գրութիւններ հրատարակելով:

ԴԱՐՁ Ի ՀԱՅԱՍՏԱՆ

«Եկեալ հասեալ ի դուռն Արշակունեաց թագաւորացն Հայոց Մեծաց, կացեալ յարքունական դիւանին լինել սպասաւոր արքայատուր հրամանացն, առ հազարապետութեամբն աշխարհիս Հայոց Առաւանայ ուրումն: Տեղեկացեալ եւ հմուտ եղեալ աշխարհական կարգաց, ցանկալի եղեալ զինուորական արուեստին իւրոց դաւրականացն»³⁴:

Մաշտոց ուսումները աւարտած հայրենիք վերադարձաւ եւ անմիջապէս քայլերը ուղղեց դէպի մայրաքաղաք, արքունիքի մէջ պաշտօն եւ դերը գրաւելու տենչով: Այդ օրերուն Հայաստանի քաղաքաւոր վիճակը կը գտնուէր մեծ անկիւնական վիճակի վրայ: Մաշտոց վաղաբարձի մը առջեւ: Մաշտոց Վաղարշապատ կը հասնէր «Ի դուռն Արշակունեաց թագաւորացն», այն է Արշակի եւ Վաղարշակի, երկու եղբայրներու գահակալութեան օրերուն (380-385): Երկիրը խաղաղութիւն կը վայելէր այն օրէն որ Մամիկոնեան կրցած էր Պարսիկ-

31 ԿՈՐԻՒՆ, Վ. Մ., էջ 36:

32 Մ. ԽՈՐԵՆԱՅԻ, Պատմ. Գ., Խէ.:

33 ԱՃԱՌԵԱՆ, Մեսրոպ Մաշտոց, էջմիածին, 1954, թիւ 11, էջ 24-25:

ՄԱԼԽԱՍԵԱՆ, Մեսրոպ Մաշտոց, տես Յովհաննիսեանի, Յօդուածներ ժողովածոյ, էջ 34:

34 ԿՈՐԻՒՆ, Վ. Մ., էջ 36:

ներու ծառայող՝ Մերուժան Արծրունիին եւ Վահան Մամիկոնեանի զօրութիւնը խորտակել: Շապուհ Բ. արդէն մեռած էր 379ին: Իր յաջորդը՝ Արտաշէր, աւելի տկար թագաւոր մըն էր: Մանուէլ զիացաւ պարսկական հովանաւորութեան տակ՝ երկրին խաղաղութիւնը ապահովել: Բայց երբ Մանուէլ վախճանեցաւ դարձեալ երկպառակութիւնը մուտք գրտաւ Հայաստանի մէջ: Արտաքին քաղաքական պայմաններն ալ փոխուած էին: Այժմ Պարսից արքան Շապուհ Գ. ն էր (384-388), որ հաղիւ դահ բարձրացած ուղեց Բիւզանդացիներու հետ սահմանային հարցերը կարգի դնել: Թէոդոս Մեծն ալ (379-395) Վիսիգոթներու վրայ տարած յաղթութենէն վերջ (382), կ'ուզէր Արեւելեան հարցը կարգի դնել: Հայաստանի իր գերիշխանութենէն ելած էր Վարդգան թագաւորի հալածումէն ի վեր: Երբ Շապուհ դահ բարձրացաւ՝ իր պատգամաւորները զրկեց Կ. Պոլիս (384) եւ այս առթիւ, ինչպէս կը համարին Աստուրեան եւ Մանանդեան³⁵, Հայաստանի բաժանման հարցը սեղանի վրայ դրուեցաւ: Բաժանումը տեղի ունեցաւ պաշտօնապէս 387ին: Այս բաժանման հետեւանքը պէտք է եղած ըլլայ որ Հայաստանի մէջ երկպառակութիւն մտաւ, եւ երբ Արշակ նախնարեց Բիւզանդացիներու բաժինը ապաւինիլ, կայսեր հովանաւորութիւնը վաշխելու համար, ինչպէս կը պնդեն Մ. Խորենացի եւ Ղ. Փարպեցի, Պարսից բաժնի նախարարներն ալ Շապուհէն խնդրած ըլլալու են իրենց նոր թագաւոր մը: Փաւստոս հարցը ուղած

է պարզել եւ Հայաստանի բաժանման բոլոր պատասխանատուութիւնը թողուլ պարսկասէր նախարարներու վրայ, ըսելով. «Այլ բաղումք ի Հայոց նախարարացն անտի ելին զատեան զնացին առ թագաւորն Պարսից եւ մատնեցին նմա զաշխարհն Հայոց. եւ խնդրեցին ի նմանէ թագաւոր արշակունի»³⁶: Փաւստոս թէպէտ ժամանակակից, բայց տեղեակ չէ երկու արքունիքներու միջեւ եղած անցուղարձին, ասկից իր մեկնութիւնը ընդունելի չէ. ապա թէ ոչ պէտք է պարսկասէր խումբին մէջ դնէինք Մաշտոցն ու Ս. Սահակը որոնք այս տաղնապի շրջանին Հայաստան կը գտնուէին ու յանձն կ'առնէին մնալ Պարսկական բաժնի մէջ քան երթալ Արշակ թագաւորի հետ յունաց բաժինը:

Երբ Արշակ թագաւորը յունաց բաժինը զնաց, հայ նախարարները ընականաբար իրենց վրայ նոր թագաւոր մը պիտի ուզէին. Շապուհ ալ գոհացուց զիրենք զըրկելով Արշակունի տոհմէ «Մանուկ մի աւուն խոսքով, եւ կապեաց թագ ի գլուխ նորա եւ ետ նմա կին զընդ իւր Զրուանդուխտ, եւ ապա արար ընդ նմա զամենայն զօրս զօրութեան իւրոյ. եւ Զիկ նուիրակ դատարարակ ետ արքային խոսքովայ»³⁷: Արքունիքի մէջ կեանքը իր սովորական ընթացքը կը ստանար: Մաշտոց ալ արքունական դիւան կը մտնէր ծառայելու համար արքայատուր հրամաններու: Կորիւնի համաձայն՝ այս ծառայութիւնը Մաշտոց կը կատարէր «Առ հաղարապետութեամբ Առաւանայ ուրումն»³⁸: Ակինեան կ'ենթադրէ որ Առաւանի հաղարապետութիւնը սկսի խոսքով

վի մահէն վերջ. ուստի 387-400ի շրջանին, եւ հետեւաբար Մաշտոցի պաշտօնավարութիւնը կը զետեղէ նոյն այդ ժամանակները³⁹: Մինչդեռ Մանանդեան աւելի ճիշտ կը բացատրէ թէ Առաւանի հաղարապետութիւնը տեղի ունեցած է խոսքով թագաւորի ժամանակ⁴⁰: Եւ այս ենթադրութիւնը Ակինեանի ըսածովն ալ կ'արդարանայ, քանի որ Առաւան ուրիշ մէկը չէր՝ բայց եթէ Զիկ նուիրակը զոր Շապուհ խոսքովի հետ Հայաստան զըրկեց⁴¹: Մանանդեան նոյն իսկ կը համարի թէ Կորիւնի նախնական ընդդիմ մէջ խոսքով թագաւորի անունն ալ եղած ըլլայ, քանի որ Ղազար Փարպեցի զիտէ թէ Մաշտոց «զինուորեալ է ի դուն արքային խոսքերը»⁴²: Ինծի կը թուի թէ Կորիւնի խոսքերը «Լինել սպասաւոր արքայատուր հրամանին» բաւական են ենթադրելու որ Մաշտոց արքայի մը ձեռքին տակ ծառայած ըլլայ. եւ թէ Ղազար Փարպեցի այդ խոսքերը մեկնելով՝ աւելցուցած ըլլայ խոսքով թագաւորի անունը. վասնզի խոսքով անունը ոչ միայն Կորիւնի վերջին շրջանի ձեռագիրներու մէջ կը պակսի, այլ նաեւ ԺԴ. եւ ԺԵ. դարու երկու ճառքնորդներու պահած հաստատումն մէջ, ինչպէս նաեւ ԺԲ. դարու համառոտ Կորիւնի խմբագրութիւնը չունի խոսքովի անունը: Շատ անհաւանական է որ աւելի կանուխէն ինկած ըլլայ այդ անունը:

ՄԿՐՏՈՒԹԻՒՆԸ

Խոսքով թագաւոր իր դահին վրայ հաստատուէն քիչ վերջ սկսաւ անկախօրէն գործել: Երբ յունաց բաժնի թագաւորը՝ Արշակ մեռաւ, կայսեր նամակ զրեց կ'ըրկաւ մեռաւ, կայսեր նամակ զրեց կ'ըրկաւ

սէ Մ. Խորենացի, առաջարկելով որ յունաց բաժնի Հայոց վրան ալ թագաւոր ըլլայ եւ երկրին հարկը ժողովելու եւ իրեն զրկելու պատասխանատուն: Կայսրը, որ տակաւին Թէոդոս մեծն էր եւ ոչ թէ Արկադէոս, ինչպէս կը կարծէ Խորենացի, յանձն առած ըլլալու է: Մինչ այդ Հայոց կաթողիկոսն ալ վախճանեցաւ, եւ խոսքով չվարանեցաւ Ս. Սահակը կաթողիկոս կարգելու, առանց պարսից արքունիքին հարցնելու: Այս երկու գործերը, կ'ըսէ Խորենացին, պատճառ եղան որ Շապուհ վար առնէր զայն իր դահէն ինչպէս նաեւ Սահակը կաթողիկոսական իշխանութենէն⁴³. Մաշտոց, որ տակաւին խանութեան մէջ էր եւ իր արքունի ծառայութեան մէջ էր եւ իր զինուորական ճարտարութեամբ սիրելի եղած էր իր զինուորներուն, բաւական ազդեցած ըլլալու է այս իրողութիւններէն: Կորիւն կը գրէ թէ իր այդ գրադումներու մէջ «Ուշ եղեալ (էր) փութով աստուածեղէն գրոց. որով առժամայն լուսաւորեալ եւ թեւամուխ միջամուխ յաստուածատուր հրամանացն հանգամանս, եւ ամենայն պատրաստութեամբ զանձն զարգարեալ, հարկանէր զիշխանացն սպասաւորութիւն»⁴⁴: Ի՞նչու Ս. Գիրքի ընթերցումներով կը գրադէր Մաշտոց իր զինուորական ասպարէզին մէջ եւ ի՞նչ տեսակ լուսաւորութիւն ունեցաւ, որ փոխանակ թողլու այդ ասպարէզը, տակաւին կը շարունակէր հարկանել զիշխանացն սպասաւորութիւն:

Այս հարցին ճիշտ պատասխանը դառաւ անգամ Ակինեան եւ, ինչպէս կ'ըսէ իւր, անտեսուած մնաց: Կորիւն լուսաւորեալ ըսելով կը հասկնար Մաշտոցի մկրտութիւնը, որ այս շրջանին տեղի կ'ունենար⁴⁵: Այդ էր պատճառը որ նա-

35 ԱՍՏՈՒԹԻՒՆ, Բաղմալիան վերաբերութիւններ ընդմէջ Հայաստանի եւ Հռոմի, Վենետիկ, 1912, էջ 318:

ՄԱՆԱՆԴԵԱՆ, Բնական տեսութիւն հայ ժողովուրդի պատմութեան, հտ. Բ., մասն Ա., Երեւան, 1957, էջ 233: Հայաստանի բաժանման հարցը արդէն խնդրոյ առարկայ եղած էր Շապուհ Բ. ի օրով. իսկ Վրաստանի բաժանումն ալ նոյն թագաւորի օրով արդէն տեղի ունեցած էր: (Տե՛ս Մանանդեան, անդ, էջ

223): Միջոցեմբերն ալ արդէն 363ի դաշինքով բաժնուած էր. ուստի սխալ է Մ. Խորենացիի ըսածը թէ այս առթիւ Հայաստանն ու Միջոցեմբեր իրարու մէջ բաժնեցին Պարսիկներ եւ Զոյներ (Մ. Խորենացի, Պատմ. Գ., ԽԲ.):

36 ՓԱԽԱՍՏՈՍ ԲԻԻԶԱՆԴ, Պատմ. էջ 265: (Զ., զլխ. Ա.):

37 ՓԱԽԱՍՏՈՍ ԲԻԻԶԱՆԴ, Անդ:

38 ԿՈՐԻՒՆ, Վ. Մ., էջ 36:

39 ԱԿԻՆԵԱՆ, Ս. ՄԱՇՏՈՑ Վարդապետ, էջ 27, 98:

40 ՄԱՆԱՆԴԵԱՆ, Մեքոպ Մաշտոց, տես Յովհաննիսեան, Զօրութեան ժողովածոյ, էջ 36):

41 ԱԿԻՆԵԱՆ, Անդ:

42 ՂԱԶԱՐ ՓԱՐՊԵՅԻ, Պատմութիւն Հայոց, Վենետիկ, 1933, էջ 37:

43 Մ. ԽՈՐԵՆԱՅԻ, Պատմ. Գ., ԽԲ.:

44 ԿՈՐԻՒՆ, Վ. Մ., էջ 36:

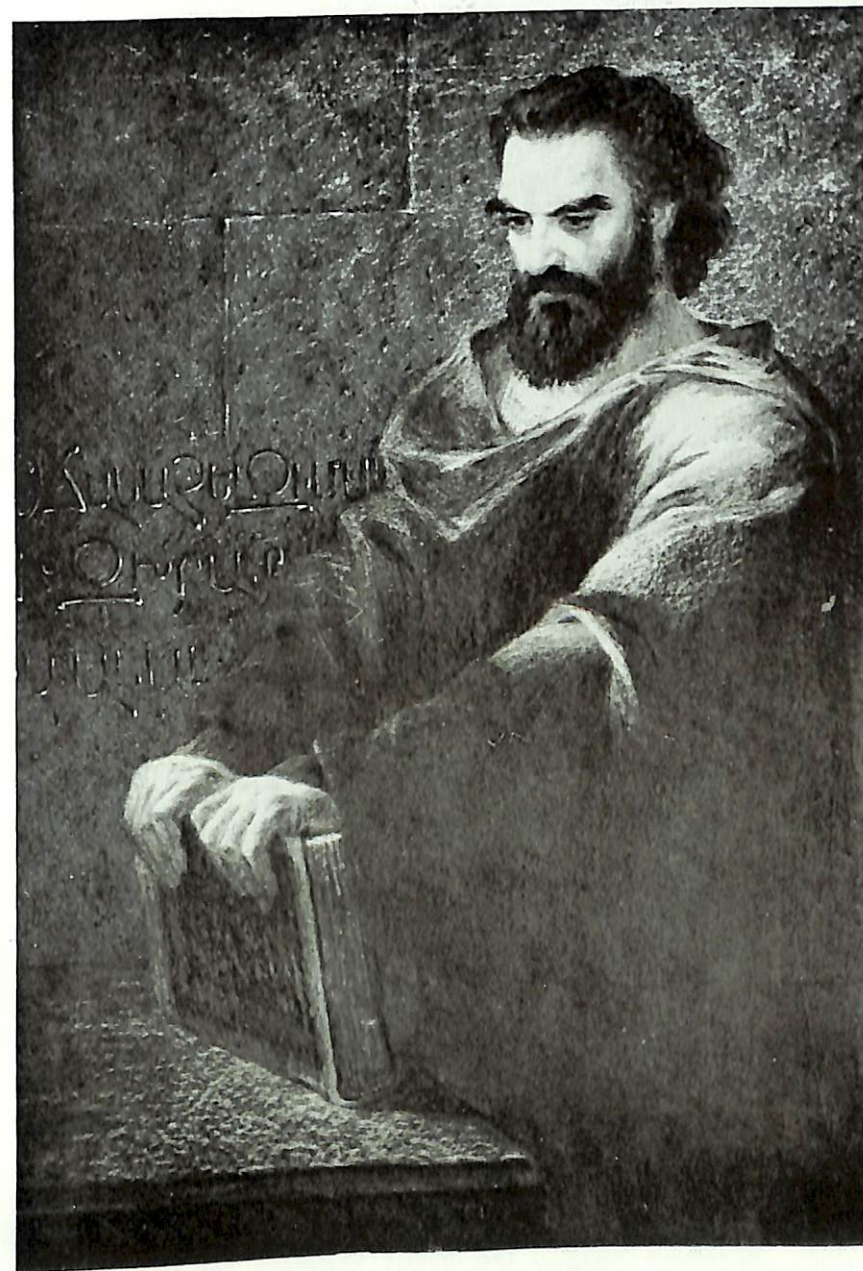
45 ԱԿԻՆԵԱՆ, Պատմութիւն Վարդոց, Տօնագիրք Միթթար, էջ 281: Իր Ս. Մաշտոց վարդապետ գործին մէջ տակաւին այս դադաւարը ունեցած չէ, ոչ 1935ի յօդուածին մէջ եւ ոչ ալ 1949ի արտատպումի մէջ անցուցած է զայն:

կրօնաւորական կեանքի մօտքը, հետեւելով Կորնիւսի խօսքերուն: «Եւ հաճեալ հրամանացն ի խաչակիր. զունդն Քրիստոսի խառնէր եւ անդէն վաղվաղակի ի միայնակեցական կարգ մտանէր»⁵⁵:

Միայնակեցական կեանքը արդէն Ս. Գրիգորի օրերէն մօտքը դտած էր Հայաստանի մէջ: Ան հետը բերած էր Կեսարիայէն եւ Սերաստիայէն Անտոն ու Կրօնիդէս երկու ճգնաւորներ, որոնք Տարօնի մէջ միանձնական կեանքը հիմնեցին: Դանիէլ Ասորի քորեպիսկոպոսը, որ Գրիգոր Լուսաւորչէն սարկաւազ ձեռնադրուած է, վերատեսուչ կարգուեցաւ անոնց: Փաւստոս կը նկարագրէ Դանիէլի աշակերտ ու յաջորդ Գինդ Միայնակեացի կեանքը, «որ էր զլուսն արեղայից, վարդապետ միանձնաց եւ առաջնորդ մենակեցաց եւ վերակացու վանորէից...»⁵⁶: Ունէր նշանաւոր աշակերտներ Վաչակ, Արտոյա, Մարախ, եւ Տրդատ: Վերջինս Ներսէսի սարկաւազապետը եղած էր եւ անոր մահէն վերջ անապատ քաշուած եւ իր բնակութիւնը հաստատած էր Տարօն դաւառին մէջ: Կար նաեւ երկրորդ Գինդ մը, երեւելի վանահայր, տարբեր քան նախորդը. զոնէ այնպէս կը տեսնուի Փաւստոսի հետեւեալ վկայութենէն. «Առնոյր Ս. Գինդ եւ զՄուչէ մանուկ ձեռասուն եւ հաղորդէր վարուցն մեծին Գնդայ»⁵⁷: Այս անապատականները վարդապետ տիտղոսը կը կրէին եւ ունէին առաքելական քարոզութեան պաշտօնը. «Ընդ բազում հեթանոս տեղիս շրջին յաշխարհս հեռաւորս»: Դանիէլի աշակերտներէն էին Եպիփան ու Շաղիտա, որոնցմէ առաջինը Ծովագ աշխարհի մէջ կատարեց իր առաքելութիւնը, իսկ երկրորդը Աղձնիքի մէջ: Փաւստոս նկարագրելով Եպիփանի առաքելական գործունէութիւնը կը գրէ. «Եւ դարձուցանէր զբազում մոլորեալս ի հեթանոսութենէ ի քրիստոնէութիւն եւ ընդ զերկիրն Ծովագ վանիւք եւ զնէր վարժեալր թեալր թեալր թեալր մեզ Մաշտոցի օրերուն: Ուստի երբ ան միայնակեցական կարգին մէջ կը մտնէր զծուած էր արդէն իր բռնելիք ուղին:

Մաշտոց, ինչպէս կը գրէ Կորնիւս, հնազանդելով եկեղեցական կանոններուն մըտաւ միայնակեցական կարգին մէջ: Վասնորի երիցութեան ձեռնադրութիւնը ընդունողը կամ պիտի ըլլար ամուսնաւոր քահանայ, կամ պիտի մտնէր միայնակեցական կարգը: Մաշտոց երկրորդը ընտրեց, եւ իր բնատուր վեհանձնութեամբ բոլոր եռանդովը նուիրուեցաւ ամենախիստ ճգնութիւններու: «Միաւորութեան, լեռնակեցութեան, քաղցի եւ ծարաւոյ եւ բանջարաճաշակութեանց, արդելանաց անլուսից, խարաղնազգեստ եւ գետնատարած անկողնոց: Եւ բազում անգամ զհեշտական հանգիստ զիչերոյն եւ զհարկ քնոյ յոտանաւոր տքնութեան, ի թօթափել ական վճարէր: Եւ զայս ամենայն առնէր ոչ սակաւ ժամանակս»⁵⁸:

Եղան գրողներ որ՝ Մաշտոցի անձը փառաբանել կարծելով, իր այս ճգնաւորական խստութիւններուն այնպիսի տարօրինակ մեկնութիւն մը տուին, որ զինքը պարզապէս անբնականոն եւ հոգեկան ախտաւոր մը պէտք էինք կարծել: Զարմանալի չէր ասիկա՝ բնական աչքով զերբնական իրերը դատել ուզողին. վասնորի ինչպէս լսողութենէ զուրկ մէկը չի կրնար գնահատել երաժշտական համահունգի մը զեղեցկութիւնը, բայց եթէ իր տեսած շարժումներու վրայէն, կարծելով թէ ան ըլլայ երաժշտութեան նշաններ, այսպէս սուրբերու կեանքի

55 ԿՈՐՆԻՆ, Վ. Մ., էջ 38:

56 Փ. ԲԻԻՋԱՆԻ, Պատմ. էջ 274, (2, Ժ2):

57 Փ. ԲԻԻՋԱՆԻ, Պատմ. էջ 275: (2, Ժ2):

58 Փ. ԲԻԻՋԱՆԻ, Պատմ. էջ 225. (Ե, Իէ):

59 ԿՈՐՆԻՆ, Վ. Մ., էջ 38:

աշխատանքն ալ, իրը թարգմանիչներ՝ վերածելու հայերէնի՝ Ս. Գրքի ընթերցումները, բաւարար չէին աւելի մատչելի ընելու կրօնական արարողութիւնները, երբ այնքան քաղցր ու ժողովուրդին սրտին մօտիկ էին իր երգիչներու հնարած ու երգած կրօնական կամ դիւցազնական, թաղմանական ու հարսանեկան երգերը: Հարկ էր դարման մը դտնել. դարման մը որ ոչ միայն փոքր գաւառի մը հարցը պիտի լուծէր, այլ եւ ամբողջ Հայաստանի եւ անոր հետ կապուած քրիստոնեայ ժողովուրդներունը: Հոն ալ նոյն երեւոյթը հեռու կը պահէր ժողովուրդին մեծ դանդուածը քրիստոնէական կրօնքէն: Եւ փաւրստոս այս բանին լաւ տեղեակ ըլլալով կը դանդաւտէր թէ «Ի վաղընջուց յորմէ հետէ առին նորա դանուն քրիստոնէութեան, լոկ միայն իրրեւ կրօնս իմն մարդկութեան յանձինս իւրեանց եւ ոչ ջերմեռանդն ինչ հաւատովք ընկալան, այլ իրրեւ զմոլորութիւն իմն մարդկութեան ի հարկէ... բայց միայն սակաւ ինչ որք զհանգամանս գիտէին հելլէն կամ ասորի դպրութեանց, որք էին հասու ինչ այնմ փոքր ի շատէ»: Իսկ նախարարները եւ շինականները կը նախընտրէին կ'ըսէ «գիւրեանց երգս առասպելաց զվիպասանութեանն սիրեցեալք ի փոյթք կրթութեանցն եւ նմին հաւատացեալք եւ ի նոյն հանապարդեալք»⁶⁹: Մաշտոց երկար տարիներ աշխատելէ վերջ քարոզութեան այս ասպարէզին վրայ՝ անձին փորձով հանչաւ ու ջօշափեց այս իրողութիւնը եւ «Հոգ ի մտի արկանէր զհամաշխարհականն սփոփելոյ»⁷⁰:

Կորիւնի տուեալներէն դիտենք թէ Կրօնաւորութեան մուտքէն մինչեւ Գրոց դիւտը՝ տասներկու տարիներ անցան. արդեթէ այս տարիներուն կէսը իր միանձնական կեանքի շրջանին յատկացնենք՝ մնացած վեց տարիներն ալ Գողթն գաւառի մէջ կատարած առաքելութեան պէտք է վերագրել:

Գ.

ԳՐՈՅ ԳԻՒՏԸ

ԽՈՐՀՐԴԱՅԱԿԱՆ ԺՈՂՈՎՔ

Գողթնի առաքելութիւնը Մաշտոցի համար եղաւ փորձառութեան ասպարէզ եւ Հայաստանի փրկութեան համար պատմական ծննդավայր: Մաշտոց «Տրտմամբ հոգովք պաշարեալ» եւ զուգէ դարմանի մը մասին լուծումի մը հեռապատկերով ձգեց իր առաքելավայրը եւ դիմեց Վաղարշապատ՝ խորհրդակցելու համար Ս. Սահակի հետ, «Զոր պատրաստական դտանէր նմին փութոյ հաւանեալ» կ'ըսէ Կորիւն: Կաթողիկոսը կ'ըմբռնէր հարցին ամբողջ ծանրութիւնը Մաշտոցի նման եւ դարմանի մասին ալ հաւան էր: Ուստի իրարու հետ սիրով միացած՝ նախ աղօթքի կը դիմեն եւ «Ապա ելանէր նոցա պարգեական յամենաբարեբարէն Աստուծոյ ժողովել զաշխարհահոգ խորհուրդըն երանելի միաբանելոցն եւ գիրս նշանագրոյ Հայաստան աշխարհին հասանել»⁷¹. այսինքն է թէ՛ խորհրդակցական ժողովք մը կը դումարեն, որուն ընթացքին կը յանդին հայերէն նշանագրեր հրնարելու որոշումին: Ի՞նչ տեսակ ժողովք եղած է ասիկա: Զամչեան ու Գարագաշեան կը համարին թէ եկեղեցական ժողովք մը եղած ըլլայ, մասնակցութեամբ բոլոր եպիսկոպոսներու եւ վարդապետներու⁷². ինչ որ հաւանական չի թուիր, վասնզի այդ պարագային, ժողովքէն առաջ, արդէն թաղաւորը տեղեակ պիտի ըլլար ժողովքի նիւթին եւ հարկ պիտի չըլլար յետոյ իմացնելու Վոսաճապուհի այդ ժողովքի որոշումը: Յընտղելեան այդ ժողովքի լեզուական տեսակէտէ՝ կը մերժէ միջնադարեան ժողովքի մասին խօսք որ եղած ըլլայ Կորիւնի յիշեալ հատուածը եղած ըլլայ Կորիւնի յիշեալ հատուածը:

70 ԿՈՐԻՒՆ, Վ. Մ., էջ 40:

71 ԿՈՐԻՒՆ, Վ. Մ., էջ 42:

72 ՉԱՄՉԵԱՆ, Պատմութիւն Հայոց, Ա. էջ 431: ԳԱՐԱԳԱՇԵԱՆ, Քննական Պատմութիւն, Թիֆլիս, 1895, հտ. Դ, էջ 27:

ծին մէջ: «Երբ Կորիւնի այս պարբերութեան միտքը ուղիղ իմացուի, կ'ըսէ ան, յօդս կը ցնդին եպիսկոպոսաց ժողով, հասարակաց հոգ եւ այլն»⁷³: Արեղեան ալ իր աշխարհաբար թարգմանութեան մէջ կը գրէ. «Ապա ամենաբարի Աստուծմէ պարգեւուեց նրանց երանելի միաբանեալներին աշխարհոյ խորհուրդը ժողովել» ու ծանօթութեան մէջ մեկնելով միաբանեալների բառը, կը գրէ «այսինքն վանական կրօնաւոր դարձած միաբանների»⁷⁴: Երկու հեղինակներն ալ համաձայն են մերժելու եկեղեցական ժողովքի մը խօսքը, յիշեալ մէջբերութեան մէջ. բայց թէ ժողովք մը եղած է կամ խորհրդակցութիւն մը՝ չի մերժուիր. հարց է թէ որոնք էին ժողովքին մասնակիցները: Արեղեանի մեկնութիւնը վը կարօտի աւելի լուսաբանութեան մը. ուստի մենք պիտի ըսենք այդ միաբանեալները, ոչ թէ բոլոր վանականներ են, այլ Սահակի եւ Մաշտոցի զործակից աշակերտները: Երանելի միաբանելոց բացատրութիւնը վը մատնանչէ այդ զործակից աշակերտները իրրեւ Սահակի եւ Մաշտոցի գործին ընկերներ եւ ոչ թէ եպիսկոպոսներ կամ վանականներ առ հասարակ: Այս խորհրդակցական ժողովքին մէջ անոնք պէտք է յանգած ըլլան այն համոզումի՝ թէ անհրաժեշտ էր այլ եւս հայերէն լեզուի համար նշանագրեր հնարել: Կորիւնի խօսքերը արտայայտիչ են այս տեսակէտէն. «Եւ գիրս նշանագրոյ Հայաստան ազգին հասանել»: Ասիկա եղած է ժողովքին եղբակացութիւնը կամ որոշումը:

ԳԱՆՆԵԼԵԱՆ ԳՐՈՐ

Սահակն նախ քան զործի ձեռնարկելը անոնք հարկը կը դրան իրենց որոշումը Վոսաճապուհ թաղաւորին իմացնելու: «Ազգ առնէին ապա եւ զկանխագոյն խնդրելին իւրեանց թաղաւորին Հայոց, որոյ անուն կոչէր Վոսաճապուհ»:

73 ՖԸՆՏԸԳԼԵԱՆ, Կորիւն, Վարդ Մաշտոցի, երուսաղէմ, 1930, Ներած. էջ 2:

Թաղաւորը անոնց կը պատմէ թէ լսած էր որ Արզն գաւառի Դանիէլ անուն Ասորի եպիսկոպոս մը, հայերէն գրեր ունէր քովը: «Յայնժամ պատմէր նոցա արքայն վասն առն ուրումն ասորոյ, եպիսկոպոսի աղնուականի (իմա Արզնականի), որոյ յանկարծ ուրեմն գտեալ նշանագիրս ազգաբնոյց հայերէն լեզուի»⁷⁵: Սահակն ընտելան է հարցումը թէ ինչո՞ւ Սահակ ու Մաշտոց հարկը դրացած են թաղաւորին իմացնելու իրենց որոշումը եւ թէ ի՞նչպէս գիտէր Վոսաճապուհ որ Դանիէլ ասորի եպիսկոպոսը հայերէն գրեր ունէր քովը: Այս երկու հարցերուն պատասխան մը գտնելու նպատակով անշուշտ Ղազար Փարպեցի եւ Մովսէս Խորենացի յերիւրած են կամ մեկնաբանօրէն պատմած հետեւեալ մանրամասնութիւնները: Ղազար Փարպեցիի համաձայն՝ երբ Մաշտոց կ'իմացնէ Ս. Սահակի իր մտածութիւնը Հայերէն գրեր հնարելու մասին, ան կը քաջալերէ գինք ըսելով. «Զօրացեալ պինդ կաց, առեալ ընդ քեզ եւ այլ արս օգնականս ի քահանայից, զոր ես պատուիրեմ. եւ ուր տկարանայք ի կարգել զհեղեմայսն, բերեալ առ իս ուղղեմ գայն. քանզի յոյժ գիւրին է գիւտ իրացդ, զոր հայցես»: Բայց, կ'աւելցնէ, «նախ արժան է մեզ զգացուցանել թագաւորին դպէտս այսպիսի մեծ եւ կարեւոր խնդրոյ»: Եւ պատճառը տալով, կը պատմէ թէ քանի մը օր առաջ խօսք եղած ըլլալով հայերէն գրերու կարեւորութեան մասին՝ մէկը ըսած ըլլայ թաղաւորին թէ «Տեսի նշանագիրս հայերէն առ ումեմն եպիսկոպոսի ի դեօդ միում, եւ թաղաւորն յիշէր դասացեալսն, քանզի եւ ինձ նա պատմեաց»: Ասոր վրայ կ'երթան թագաւորին ու կը յիշեցնեն իրեն վերի գէպը եւ կը յորդորեն որ հետամուտ ըլլայ այդ գրերը բերել տալու, ըսելով. «Ճեպեալ յազգս մեծ եւ օգտաբեր աշխարհիս Հայոց գիւտիս այսորիկ ի ժամանակս քո,

74 ԱՐԵՂԵԱՆ, Կորիւն, Վարդ Մաշտոցի, էջ 43:

75 ԿՈՐԻՒՆ, Վ. Մ., էջ 42:

որ շատ աւելի առ յապայսն բերէ քեզ չա՛հ»⁷⁶:

Իսկ Մ. Խորենացի ուրիշ մանրամասնութիւն մը կը պատմէ: Երբ Վառաձապուն Պարսից Վառաձապուն արքային հրահանգովը կը ստիպուի Միջագետք երթալ յոյն զօրքերու միջեւ՝ Ոսկերեքանի աքսորուելուն կամ մահուան առիթով ծագած խռովութիւնները հանդարտեցնելու համար, պէտք կ'ունենայ քարտուղարի մը. եւ որովհետեւ Մաշտոց արդէն քաջուած էր պաշտօնէ, բաւական նեղութիւն կը կրէ քարտուղարի պակասով: Հոն Հաբէլ քանուով հայ քահանայ մը իրեն կը ներկայանայ եւ կ'առաջարկէ հայերէն լեզուի համար նշանադրեր յօրինել, որ արդէն յարմարցուած էին Դանիէլ անուն եպիսկոպոսէ մը. բայց Վառաձապուն կարեւորութիւն չի տար այդ առեն⁷⁷: Եթէ Ղազար Փարպեցիի պատմածները զուտ հոստորական ընդլայնում են Կորիւնի համառօտ ակնարկին, Խորենացիի պատմածներուն մէջ կարելի է նորութիւններ մը գտնել: Բայց թէ ի՞նչ աստիճանի պատմականութիւն կրնան ունենալ անոնք՝ չենք գիտեր: Որոշ է որ Յոյն զօրքերու միջեւ խռովութիւններ ծագած են այդ շրջանին Փոքր Ասիոյ հարաւային գաւառներու մէջ. եւ այդ պատճառով Յագիերտ Ա.ի գահակալութեան սկիզբները (399) վախկաւ որ Բիւզանդիոնի եւ Տիգրոնի միջեւ պատերազմ բացուի⁷⁸: Բայց սխալ է Խորենացիի վերադրումը՝ թէ այդ խռովութիւնները պատահած ըլլան Ոսկերեքանի աքսորուելուն կամ մահուան պատճառով: Վասն զի այդ պարագային ժամանակադրական սխալներ առաջ կու գան: Վառաձապուն Գ. (388-399) եւ Արկադէոս կայսրը, որ Ոսկերեքանի աքսորման եւ մահուան պատճառը եղաւ 407 թուականին, չեն կրնար ժամանակակից համարուիլ: Աւելի հետաքրքրական է պատմահօր տուած տե-

ղեկութեան վերջին մասը, որուն համաձայն՝ Դանիէլ եպիսկոպոսը յարմարցուցած ըլլայ հայերէնի համար նշանադրեր, «Կարգեալ ըստ ձեւոյ յունականին»⁷⁹: Մարկուարտ ըրած է ենթադրութիւն մը՝ Դանիէլ եպիսկոպոսի եւ անոր հնարած գրերու մասին, որ կ'արդարացնէ Խորենացիի տուած տեղեկութիւնը: Գերմանացի պատմագէտը ճիշտ կուհաճ է որ Դանիէլ Ասորի եպիսկոպոսը նոյն անձն է Դանիէլ Արգնի եպիսկոպոսին հետ, որ 410ին եւ 424ին մասնակցած է Տիգրոնի դումարուած ժողովքներուն: Արդ, Ակինեանի սրբադրութեամբ Կորիւնի ընթերցումը «Եպիսկոպոսի ազնուականի» պէտք է կարգաւ Արգնականի: Արգն գաւառը, որ Աղձնիքի մէջ էր, 363ին՝ Յովնանոսի դաշինքով Պարսից գերիշխանութեան անցած էր: Նոյն առեն անշուշտ եկեղեցականապէս ալ Տիգրոնի կաթողիկոսին կապուած պէտք է ըլլայ: Ասկից կը բացատրուի ասորի եպիսկոպոսի մը ներկայութիւնը հայկական գաւառի մը մէջ: Դանիէլ իր հովուական պաշտօնը կատարելու համար հայ ժողովուրդին մէջ՝ հարկ զգացած ըլլալու է անոնց համար նշանադրեր յարմարցնել: Հաբէլ անուն հայ քահանայ մը, որ նոյն գաւառին մէջն էր, որով եւ մերձաւոր, կամ դրացի էր Դանիէլի, ինչպէս կը մեկնէ Մարկուարտ, առաջարկած ըլլալու է Վառաձապունի որ այդ Դանիէլեան նշանադրերը ամբողջ Հայաստանի մէջ տարածէ⁸⁰: Ակինեանի համաձայն՝ Հաբէլ քահանան ոչ թէ հայ, այլ ասորի է, իրրեւ մերձաւոր, այսինքն ազգական Դանիէլի: Եւ թէ Հաբէլ նոյն ինքն Հիւրան ըլլայ, Եղեսիոյ երեւելի գիտնականը, որ պարսից դպրոցին գլուխներէն էր, եւ Եփեսոսի ժողովքէն վերջ հալածուեցաւ քաղաքին եպիսկոպոսէն, Ռարուլասէ,

78 STEIN, Histoire du Bas Empire, 1959, I, p. 235.

79 Մ. ԽՈՐԵՆԱՅԻ, Պատմ., Գ, Ժբ:

80 ՅՈՎՀԱՆՆԻՍԵԱՆ, Յօդուածներ ժողովածոյ, էջ 163:

իրը նետորամիտ: Վառաձապուն ծանօթացած ըլլալու է Հիւրանին իր երիտասարդութեան՝ Եղեսիոյ կամ Անտիոք ուսման դացած շրջանին: Կորիւն Հիւրանի անունը չէ ուղիւ յիշել եւ այլափոխած է Հաբէլի, որովհետեւ իր դրած ժամանակները, Հիւրանի դէմ ծանր ամբաստանութիւններ կային եւ Թէոփոլ Մոպսուեստացիի նման անոր անունը Նետորի հետ կապուած էր⁸¹:

Թէեւ անկարելի չէ Ակինեանի ենթադրութիւնները, սակայն շատ բարդ են ընդունելի ըլլալու համար: Ինծի համաձայն այս հարցին մէջ Մեսրոպ եւ Սահակ իրենց որոշումը Վառաձապունի իմացընելու հարկը զգացին, որովհետեւ զործը քաղաքական նշանակութիւն ունէր՝ Տիգրոնի արքունիքին առջեւ: Եւ անոնք պիտի չուզէին նման քայլ մը առնել առանց թագաւորին հաւանութեան: Եւ Վառաձապուն աւելի խոհեմ քան իր եղբայրը Խոսրով, դատաւ պատշաճ լուծում մը, որ չէր կրնար խրոչեցնել Տիգրոնի արքունիքը: Տեղեկ ըլլալով անշուշտ Դանիէլ ասորի եպիսկոպոսին ձեռնարկին, այն է պարսից գերիշխանութեան ենթակայ հայ գաւառներուն մէջ հայերէն գրերու յարմարացումին, առաջարկեց Սահակի ու Մաշտոցի որդեգրելու միեւնոյն այդ Դանիէլեան գրերը ամբողջ Հայաստանի համար: Այս դրոշմին մէջ Հաբէլ անուն հայ քահանան միջնորդի դեր կատարած ըլլալու է՝ Դանիէլի մօտիկ ըլլալուն համար:

Ասով կարելի է թէ պահ մը Գրոց գիւտի գաղափարը եւ առաջնութիւնը Դանիէլի եւ Հաբէլի տուած ըլլանք: Սակայն ինչեւ Հաբէլի տուած ըլլանք, մեծուբաւարար չէ գաղափար ունենալը, մեծութիւնը զործադրութեան մէջն է: Եւ Սաթկի ու Մաշտոցի իսկական մեծութիւնը հոն է՝ որ հայ գրերը հնարելի վերջ՝ դայն զործի գրին, թարգմանութիւններ կատարելով, աշակերտներ հաւաքելով, դրարելով, աշակերտներ տարածելով: Եւ գիտութիւնը ամենուրեք տարածելով: Եւ այս աշխատանքին վրայ անոնք հսկեցին մինչեւ իրենց կեանքի վերջը, Կորիւնի խօսքերուն համաձայն՝ թէ «Ջամենայն

կողմանս Հայոց, Վրաց եւ Աղուանից դամենայն ժամանակա կենաց իւրոց (իւրեանց) դամառն եւ զձմեռն, զտիւ եւ զգիւշեր, անվեհեր եւ առանց յապաղելոյ իսկ» աշխատանք թափելով⁸²:

ԵՐԿՈՒ ՏԱՐՈՒԱՆ ՓՈՐՁԸ

Սահակ եւ Մաշտոց ընդունելով Վառաձապունի առաջարկը՝ փութացուցին թագաւորը բերել տալ Դանիէլեան գրերը: Վառաձապուն ալ դիմեց Հաբէլ քահանային այդ գործը կատարելու համար: Եթէ Հաբէլ ըլլար Եղեսիոյ գիտնական Հիւրան, դժուար էր որ Վառաձապուն հարկ զգացած ըլլար մինչեւ Եղեսիոյ պատգամաւոր դրկել, որպէսզի Արգնի Դանիէլ եպիսկոպոսէն նշանադրերը առնէր եւ իրեն գրկէր. աւելի կարճ եւ գիւրդին պիտի ըլլար ուղղակի Արգնի եպիսկոպոսին գիմել: Ուստի Խորենացիի՝ զինքը հայ քահանայ կոչելը, աւելի իրականութեան բնոյթ ունի: Դանիէլեան գրերը, Կորիւնի ներկայ բնագրին համաձայն, Հայաստան հասան Վառաձապուն թագաւորի հինգերորդ տարին, մեծ ուրախութիւն պատճառելով երեքին ալ: Դանիէլեան գրերը հասնելուն, Սահակ ու Մաշտոց իսկոյն գործի կը ձեռնարկեն, թագաւորէն մատաղ մանուկներ կը խնդրեն որպէսզի կառնան այդ գրերը արծարծել, այսինքն կենդանացնել, սորվեցնելով այդ մանուկներուն: Եւ երբ անոնցմէ շատեր սկսան ծանօթանալ այդ գրերուն, հրահանգ հանել կու տան որ ամենուրեք այդ գրերը դործածուին: Մաշտոց ինք անձամբ ուսուցման գործը կը կատարէ եւ արժանի կ'ըլլայ վարդապետական աստիճանին: Այսպէս երկու տարի մը շարունակելով կը չօգտի կամ անձին փորձով կը ճանչնայ որ այդ գրերը բաւարար չեն հայերէն լեզուին բոլոր վանկերը կազմելու, կ'ամորոշեն եւ ձայնաւորներ կը պակսէին,

81 ԱԿԻՆԵԱՆ, Ս. Մաշտոց վրդ., էջ 181-182:

82 ԿՈՐԻՒՆ, Վ. Մ., էջ 78:

76 ՂԱԶԱՐ ՓԱՐՊԵՅԻ, Պատմ. Տիգրոն, 1904, էջ 14:

77 Մ. ԽՈՐԵՆԱՅԻ, Պատմ. Գ, Ժբ:

կամ, առեկի ճիշտ, որովհետեւ ամէն հնչումի համար նշաններ չկային:

Դանիէլեան զրեբու երկու տարուան փորձը՝ բանասիրութեան մէջ վիճուած խնդիր մըն է: Հարցին զփոխարութիւնը առաջ կու գայ Կորիւնի բնագրին ներկայ ընթերցումներէն: Մինչդեռ Կորիւն մէկ կողմէն երկու տարի փորձի շրջան մը կու տայ Դանիէլեան զրեբուն, միւս կողմէն ճիշտ այդ փորձին վերջ երբ Մաշտոց կը ստիպուի Միջագետք ճամբորդել հարցը առեկի լաւ ուսումնասիրելու համար, Կորիւն անոր ճամբորդութեան տարին դարձեալ Վառձապուհի հինգերորդ տարին կը դնէ եւ վերագրածն ալ վեցերորդ տարին:

Դժուարութիւնը լուծելու համար զանազան առաջարկներ եղած են: Ոմանք՝ ամս երկու բացատրութիւնը կ'ուզեն ամս երկու կարգաւ⁸³. զիւրին լուծում մը, որ սակայն առեկի զժուարութիւններ կը յարուցանէ: Վասնզի այդ երկու ամիսներուն մէջ հարկ է գտնուել թագաւորական հրամանը մանուկներ հաւաքելու եւ որոնց նախ ուսուցումը տեղի կ'ունենայ, ապա հրահանգ կը հանուի, որ այդ զրեբը ամէնուրեք տարածուին, Մաշտոց անձամբ ուսուցման գործը կը կատարէ եւ վարդապետական աստիճանին կ'արժանանայ: Այսքան պաշտօնականութիւն յանկարծ կը դադրի երկու ամիսէն, զրեբը անբաւարար դատուելով: Ասիկա շատ լուրջ գործ մը չի թուիր:

Գ. Տէր Մկրտչեան հարցը լուծելու ուրիշ կերպ մը գտած էր: Ան կ'ենթադրէ որ Վառձապուհի հինգերորդ տարին տեղի ունեցած ըլլայ Դանիէլեան զրեբու ժամանումը Հայաստան: Կորիւնի պատմութեան վերջաբանին մէջ յիշուած «Ի դպրութենէ Հայոց մինչեւ ցվախճան սըրբոյն ամբ երեսուն եւ հինգ» տարիները կը մատնանշեն Դանիէլեան զրեբու գիւտը: Դանիէլեան զրեբը երկու տարի մը կը գործածուին: Յետոյ Մաշտոց Միջագետք կ'երթայ նոյն զրեբը ուղղելու կամ սրբազրեբու համար: Իր մեկնումի տարին

Կորիւնի մէջ խանգարուած է եւ մնացած է դասական թուի վերջաւորութիւնը եւ ընդ, որ յետագային կարծած են եւ ընդ (այսինքն հինգերորդ) տարին: Յամենայն դէպս Մաշտոց Եղեսիա զրեբուած է 412էն վերջ ու հոն հանդիպած է ոչ թէ Բաբելաս (որ զոյուցիւն չունի) այլ Բաբելաս կամ Ռաբբուլայ եպիսկոպոսին: Հետեւաբար Մաշտոցի վերագրածը Միջագետքէն՝ տեղի ունեցած է ի Ժ. ամիս Վառձապուհ, եւ ոչ թէ ի Զ. ամիս, այն է 416ին⁸⁴: Այս ենթադրութեամբ պէտք պիտի ըլլայ երկու թուականի սրբազրութիւն մտցնել Կորիւնի բնագրին մէջ՝ հասնելու համար տրամաբանական կարգի մը: Այդ պատճառաւ Աճառեան ալ կը հերքէ Գ. Տէր-Մկրտչեանի վարկածը⁸⁵ եւ անոր փոխարէն կ'առաջարկէ իր լուծումը, որ փոքրիկ սրբազրութիւն մըն է: Կորիւնի ներկայ բնագրին մէջ Դանիէլեան զրեբը կը հասնին Վառձապուհի հինգերորդ տարին. այս ընթերցումը, Աճառեանի համաձայն առաջ եկած է սխալ մեկնաբանութենէ Եւրոպայ ամիս ընթերցումին, համարուելով եւ ընդ, այսինքն հինգերորդ ամիս: Այս սրբազրութեամբ յաջորդ թուականներու ընթերցումները կը մնան իրենց տեղը եւ երկու տարուան փորձը ճիշտ կը մտնէ երրորդ եւ հինգերորդ տարիներու միջեւ:

Բոլորովին տարբեր լուծում կ'առաջարկէ Ակինեան⁸⁶: Ան տապալը արմատին գնելով, կ'ուզէ տեղափոխել ամբողջ այն հատուածը որ վը վերաբերի երկու տարիներու փորձին, սկսելով Առեալ այնուհետեւ երանելի հոգաբարձուացն... բա-

83 ՅԱՐՈՒԹԻՒՆԵԱՆՅ Ի., Հայոց գիրք, Թիֆլիս, 1892, էջ 170:

84 ՅՈՎՀԱՆՆԻՍԵԱՆ, Յօդուածներ ժողովածոյ, էջ 187-196:

85 ԱՃԱՌԵԱՆ, Հայ տառերի գիտի ստոյգ քուակամը, էջմիածին, 1944, յունուար, էջ 27-28:

86 ԱԿԻՆԵԱՆ, Ս. Մաշտոց վրդ., էջ 11-16: Պատմութիւն վարուց, Միջագետք Տօնագիրք, էջ 202-205 եւ բնագրին հրատարակութիւնը:

ուրէն մինչեւ եւ իբրեւ ամս երկու կարգաւ զվարդապետութիւն իւր նուիրն ճառագրով տանէր: Ու կը փոխադրէ հոն ուր կը նկարագրուի Մաշտոցի վերագրածը Միջագետքէն՝ բերելով հետը նորագիւտ հայերէն նշանագրերը: Ճիշտ է որ վերոյիշեալ հատուածը կրնայ պատշաճիւ այս տեղոյն ալ, քանի որ նորագիւտ նշանագրերով Մաշտոց երկու տարի ուսուցումով դրաղած կ'ըլլայ եւ անկէ վերջ կը ձեռնարկէ իր քարոզչական առաքելութեան՝ հեռաւոր վայրեր: Ակինեանի կատարած փոխադրութեամբ կը շարժի նաեւ ուրիշ հատուած մը, որուն տեղը պիտի մտնէ վերոյիշեալ կտորը: Ան ալ Մաշտոցի Միջագետքէն դարձին պատմուած հատուածն է: Հազիւ Մաշտոց հայերէն նորագիւտ տառերով Հայաստան ժամանած, թագաւորին հրամանով կը մեկնի Մարաց կողմերը, հոն հայերէն լեզուն ուսուցանելու նպատակով: Ակինեան այս հատուածն ալ առեկի անդին փոխադրել կ'ուզէ եւ կը մտցնէ հոն՝ ուր կը խօսուի Մաշտոցի առաքելութիւններու մասին սփիւռքի մէջ: Պէտք է ըսել որ Ակինեանի երկու տեղափոխութիւններն ալ տրամաբանական կը թուին եւ զիւրաւ կը լուծեն երկու հարցերն ալ. այսինքն նախ մեր փորձի ժամանակի տեսակէտը, եւ երկրորդ ժամանակի տեսակէտը, որ այնքան բնական չի տեսնուիր իր այժմեան տեղը: Ակինեանի առաջարկած տեղափոխութիւնները կը բացատրուին ձեռագրին թուագրութեամբ: փոխուած ըլլալու ենթադրութեամբ: Բայց այդ տեղափոխութիւնը միայն երկու թուագրութեամբ մէջ չէ. այլ բազմաթիւ ուրիշ տեղեր ալ, ինչպէս յաջորդաբար պիտի տեսնենք, երբ խօսինք Մաշտոցի ճամբորդութիւններու վրայ, եւ այդ տարածումները առեկի մօտէն պիտի ուսումնասիրենք:

Հոս պիտի քննենք Ակինեանի բերած զրաւական կամ միւս բնագրիներու հետ համեմատութեան ըզլտող փաստերը, որոնց

վրայ հիմնուած՝ կ'ուզէ ապացուցանել իր կատարած տեղափոխութիւնը:

Ակինեան վերոյիշեալ ամբողջ հատուածը, այն է Դանիէլեան զրեբու երկու տարուան փորձի մասին ըսուածները, համեմատելով Ղ. Փարպեցիի եւ Մ. Խորենացիի ու Կորիւնի համառօտ խմբագրութեան պատմածներուն հետ կ'եզրակացնէ. «Այս համեմատութիւններէն կը տեսնուի թէ Կորիւնի Բ. հատուածը (մեր վերջիշածը) չէր ճանչնար Կեղծ Ղազար Փարպեցի Ը. դարու առաջին քառորդին, զիտմամբ կամ ոչ, յայտնի չէ: Բայց վարդապետ է զայն այժմեան դասաւորութեամբ Մ. Խորենացի Թ. դարուն առաջին քառորդին: Համառօտ Կորիւն հոս Մ. Խորենացիի աղբեցութեան տակ է»⁸⁷: Ուրեմն Ակինեան կ'ընդունի թէ Մ. Խորենացի արդէն Թ. դարու սկիզբները տեսած ըլլայ Կորիւնի բնագրը մեր այժմեան դասաւորութեամբ, բայց կը մերժէ որ նոյնպէս տեսած ըլլայ Ղ. Փարպեցին: Հետեւաբար տեղափոխութիւնը եղած պիտի ըլլայ Ը. դարու վերջերը, եւ այդ փոփոխուած օրինակը հրապարակի վրայ տարածուած եւ ընդունելութիւն գտած: Բայց լաւ է որ մենք ալ մօտէն տեսնենք եղած համեմատութիւնները, որպէս զի համոզուինք թէ ոչ միայն Մ. Խորենացին այլ նաեւ Ղ. Փարպեցին Կորիւնի բնագիրը տեսած են եւ կարդացած՝ մեր այժմեան դասաւորութեամբ: Հոս երեք հեղինակներու հատուածները պէտք է մէջ բերենք:

(Կորիւն, վ. Մ. էջ 42-46, 54, 58)

Ա. եւ իբրեւ պատմեցաւ մոցա յարքայի վասն գտելոյն ի Դանիէլէ, յօթարեցին զարքայ փոյր առնել վասն պիտոյիցն այնոցիկ: Եւ նա առաւելը գովմն վաւերիս անուն հրովարտակաւ առ այր մի երեք, որոյ անուն Հաբէլ կոչէին, որ էր մերձաւոր Դանիէլի ասորոյն եպիսկոպոսի: Իսկ Հաբէլին գայն լուսալ, փութաւակի հասանէր առ Դանիէլն, եւ նախ ինքն տեղեկանայր ի Դանիէլէ ճառագրոցն եւ ապա առեալ ի նմանէ առաւելը առ արքայն յերկիրն Հայոց. ի հինգերորդի ամի քաղաքորութեան մորա ի նա հասուցանէր: Իսկ արքային

87 ԱԿԻՆԵԱՆ, Ս. Մաշտոց վրդ., էջ 14:

անձն յորդորեալ փափաքէր յուսումն հա-
յերէն գիտութեան, որպէս ի խաւարէ,
յասորի տանջանաց, գերծեալ ի լոյս խըն-
դային»:

Ընդգծուած բառերը ցոյց կու տան թէ
ինչ առնչութիւն կայ երկու հեղինակնե-
րու միջեւ: Կորիւնի յորդորեալը Ղազար-
ի մօտ յորդորեալէ եղած է: Բայց կա-
խումբաւորութիւնը յայտնի է: Եթէ Ղա-
զարի քով Բ. հատուածը կը պակսի՝ պատ-
ճառը այն է որ Գ. հատուածն ալ չկայ,
այսինքն Մաշտոցի դէպի Միջագետք ճամ-
բորդութիւնը, Դանիէլեան գրերու անբա-
ւարարութենէն մղուած: Անոր փոխարէն
Ղազար Հայաստանի մէջ կատարել կու-
տայ Մաշտոցեան գրերու գիտը կամ
կարգաւորումը, Սահակի եւ քանի մը օգ-
նականներու հետ. սակից Ե. հատուածը
կը յաջորդէ Ա. հատուածին:

Ուստի կրնանք եզրակացնել թէ տրուած
համեմատութիւնը աւելի ի նպատակ է ը-
սելու որ Ղազար Փարպեցին ալ Կորիւնի
բնագիրը այս կէտիս մէջ տեսած ու
կարգացած է իր այժմեան դասաւորու-
թեամբ եւ ոչ թէ Ակինեանի առաջարկա-
ծին պէս: Ակինեան Ղազար Փարպեցիի
այդ գլուխը կեղծ կը կոչէ եւ Ը. դարու
սկիզբը կը դնէ: Մեր նպատակը չէ հոս
այդ հարցը քննել. մեզի կը բաւէ որ նոյն
իսկ Ը. դարէն Կորիւնի բնագիրը ըլլայ
այժմեան դասաւորութեամբ: Բայց կ'ու-
զենք նկատել տալ որ այդ կեղծ կոչուած
Ղազարի քով՝ Մաշտոցի մասին պատ-
մուածներուն մէջ, մենք յայտնի կը նըշ-
մարենք Վահանի ուղղուած թուղթին հե-
ղինակ՝ Ղազարի հակակրօնական հոգին
ասորիներու հանդէպ: Երեք անգամ կը
յիշէ Դանիէլ եպիսկոպոսը, առանց երբեք
ասորի ըլլալը ըսելու, երբ Կորիւն եւ
Խորենացի քանիցս շեշտած են անոր ա-
սորի ըլլալը: Նոյն հոգին թոյլ չի տար
արձանագրելու Կորիւնի պատմածները
Մաշտոցի Միջագետք կատարած ճամբոր-
դութեան մասին՝ հայերէն գրերու հար-
ցով. հուսկ երկու անգամ ասորի լեզուէն

հայ աշակերտներու կրած նեղութիւնները
ըսելէ վերջ՝ անկէ ազատած ըլլալուն
համար իր զոհունակութիւնը կը յայտնէ:
Սակայն Ակինեան իր փաստերը գեւ կը
չարունակէ հետեւեալ ձեւով⁹⁰:

ա) Անհնարին է, կ'ըսէ, ժամանակա-
գրօրէն (յիշեալ հատուածը իր տեղը ձը-
ղել) Վասնդի Դանիէլեան գրերը Վոսմ-
շապուհի Ե. տարին կը բերուին. իսկ
Մաշտոց անոնց անբաւականութիւնը
տեսնելով, նոյն թագաւորի Ե. տարին
կը մեկնի Միջագետք: Ուստի չկայ երկու
տարուան փորձի ժամանակ:

— Սակայն ասիկա խնդրոյ առարկայ
նիւթն է, հետեւաբար չի կրնար փաստի
տեղ ծառայել:

բ) Կ'ըսուի թէ առջի բերան արդէն կ'ի-
մացուի թէ չեն բաւական ողջ ածել գսիւ-
ղորայս, եւ սակայն կը հաւաքուին մա-
տաղ մանուկներ եւ անոնցմէ բազումք կը
տեղեկանան, այն է կը սորվին այդ նշա-
նագրերը:

— Յարգելով հանդերձ Մեծ. բանասէ-
րին մեծ հմտութիւնը եւ վաստակը, պէտք
է ըսենք որ այս տողերը գրած ատեն ու-
շագրութիւնը վրան եղած չէ: Վասնդի
Կորիւնի մէջ նախ մանուկներ կը հաւաք-
ուին, յետոյ հրաման կը տրուի ամէն տեղ
նոյն գրերը գործածել, եւ այնպէս երկու
տարի այդ նշանագրերը գործածելէ վերջ
ի վերայ հասեալ քէ չեն բաւական, կը
գրէ Կորիւն, եւ հետեւաբար Մաշտոց կը
մեկնի Միջագետք: Անշուշտ այս վարդը
փոխելով Ակինեան լաւ փաստ մը գտած
կ'ըլլար: Հետեւաբար զուր տեղ զարմանք
կը յայտնէ երբ կը գրէ.

գ) Այնպէս որ հրաման կու տայ թագա-
ւորը ամենայն ուրեք նովին կրթել:

Այս անբաւական գրերով:

դ) Հուսկ Ակինեանի ծիծաղելի գտնելը
երկու տարուան փորձը՝ ճանչնալու հա-
մար Դանիէլեան գրերու անբաւարարու-
թիւնը, առաջ կու գայ իրերու գիտելու
կերպէն:

90 Ա. Կ. Ն. Ն. Անդ, էջ 14:

— Մաշտոց ու Սահակ, որ այնքան
ստիպով փութացուցին թագաւորը բերել
տալու Դանիէլեան գրերը, մէկ նպատակ
կը հետապնդէին. զանոնք գործի դնել՝
հայերէն լեզուն կարենալ գրաւոր արտա-
յայտելու: Անոնք փորձելու դիտաւորու-
թիւն չունէին, ոչ ալ անմիջապէս հայե-
րէն լեզուի կատարեալ այբուբեն մը հնա-
րելու փառասիրութիւնը: Մենք որ գի-
տենք թէ Դանիէլեան գրերը փոխուեցան
ու նորեր ստեղծուեցան յետագային, բը-
նական կու գայ մեզի մտածել՝ որ առա-
ջին իսկ փորձին անդադարձուէր անոնց
անբաւարար ըլլալը: Բայց Մաշտոց ու
Սահակ անկանխակալ կերպով գործի
ձեռնարկեցին եւ փոյթ ունէին Ս. Գիրքը
կարենալ հայերէնի թարգմանել կամ ե-
ղած թարգմանութիւնները գրի առնել:
Այդ նպատակին համար գրերը լոկ մի-
ջոցներ էին եւ ոչ բուն նպատակը: Միւս
կողմէն թագաւորին առաջարկով ու հը-
րամանով եկած գրերը գծուար է որ Մաշ-
տոց իսկոյն մէկգի թողուր. պէտք է որ
լրջօրէն գործի դնէին զանոնք: Եւ Կորիւ-
նի պատմածը շատ բնական կը տեսնուի,
այսինքն թէ իսկոյն մանուկներ հաւաքե-
լու հրահանգ կը տրուի եւ թէ անոնց
Մաշտոց անձամբ կ'ուսուցանէ այդ գը-
րերը. այնքան որ վարդապետութեան աս-
տիճանին կ'արժանանայ: Բայց մինչդեռ
կ'ուսուցանէ, կը տեսնէ կամ լաւ եւս վը
չօչափէ այդ գրերուն պակասութիւնները
եւ հետզհետէ կը ջանայ անշուշտ ուղ-
ղումներ ընել: Մինչեւ որ ալ անոնց ան-
բաւարար ըլլալուն բոլորովին համոզ-
ուած՝ կ'ուզէ Միջագետք երթալ եւ ան-
դրապոյն պրպտումներ կատարել. եւ երբ
ամէն քննութիւն ի թերեւ կ'ելլէ, ահա
նոր գրերու գիտը կու գայ պսակելու
նոր գրեան քննութիւն եւ յոգնութիւն: Եւ
այդքան քննութիւն եւ յոգնութիւն Մաշտոց
եթէ երկու տարի վը գործածէ Մաշտոց
Դանիէլեան գրերը, ոչ թէ մատաղ մա-

նուկներու ուղեղները չարչարելու հա-
մար էր, որքան ցոյց կու տայ իր փոյթը
իր բուն նպատակին շուտով հասնելու, եւ
յարգանքը որ ունի թագաւորին հրամա-
նով կամ առաջարկով եկած գրերուն հան-
դէպ:

* * *

Փակելէ առաջ հարցը, հարկ է նկատի
առնել վերջերս եղած նոր լուսաբանու-
թիւնն ալ Կորիւնի բնագրին ամս երկու
ընթերցումին նկատմամբ: Քոլանջեան⁹¹
Երեւանի մատենադարանին մէջ գտած է
Մովսէս Խորենացիի պատմութեան մա-
ղաղթեայ պատառիկ մը, որ բախտով
կը պարունակէ Դանիէլեան գրերու մասը
եւ կը սրբագրէ մեր ուսումնասիրած կը-
տորը: Խորենացիի քննական հրատարա-
կութեան, բոլոր ձեռագիրներն ալ այս
կութեան, քոյր զեռանդիրներն ալ այս
ընթերցումը ունին Դանիէլեան գրերու
փորձին նկատմամբ. «Որոց (Սահակայ
եւ Մեսրոպայ) ուսեալ եւ թեւածելով ընդ
նոսա տղայոց՝ զամս սակաւ, տեղեկա-
ցեալ գիտացին ոչ լինել բաւական...»:
Քոլանջեանի գտած մաղաղաթը ունի հե-
տեւեալը. «Որոց առեալ եւ թեւածելով
ընդ նոսա եւ տղայս զոմանս սակաւ,
տեղեկացեալ գիտացին ոչ լինել բաւա-
կան»: Այս ընթերցումին մէջ այլ եւս
խօսք չկայ ամս սակաւի մասին: Այս
«Ընթերցումի հիման վրայ, կ'եզրակա-
ցնէ Քոլանջեան, պէտք է հետեւցնել որ
Կորիւնի մօտ մուտք գտած ամս երկու
արտայայտութիւնը հետագայ դարերի
աղաւաղման արդիւնք է եւ նրա հիման
վրայ է որ ուշ շրջանի գրիչների կողմից
փոփոխման են ենթարկուել նաեւ Խորե-
նացու ձեռագրերը զամս սակաւս ձե-
ւով»⁹²: Ըստ Քոլանջեանի՝ Կորիւնի նախ-
նական բնագրին մէջ Դանիէլեան գրերու
փորձը եղած է ամիսս երկու, այս կէտին
մէջ ան կը հաստատէ Իսահակ Յարու-
թիւնեանցի յայտնած կարծիքը: Իր դը-

91 ՔՈԼԱՆՋԵԱՆ Ս., Մովսէս Խորենացու նորա-
յայտ երկաթագիր պատառիկն ու Դանիէլեան
նշանագրերի օգտագործման ժամանակի հար-

92 ՔՈԼԱՆՋԵԱՆ, Անդ, էջ 182:

խնդիր, չատ բնական եւ լուրջ չի տեսնուիր:

Միւս կողմէն, եթէ իրապէս Կորիննի նախնական բնազդին մէջ ամիսս երկու ընթերցումը կար, բնական պիտի ըլլար որ երբ Կորինն երկրորդ անգամին կը յիշէր Վոսմշապուն՝ թագաւորին հինգերորդ տարին, այնքան մօտիկ նախորդին, անդրադարձնէր զայն բացատրութեամբ մը, օրինակ՝ ըսելով ի նմին հինգերորդ ամին, կամ նման բան մը:

Ուստի մենք կը միտինք ընդունելու Ա-

ճառեանի կարծիքը, որուն համաձայն Կորիննի բնազդին մէջ փոքրիկ սրբադրութիւն մը կատարելով կ'ունենանք Դանիէլեան դրերու Հայաստան ժամանումին համար յերրորդ ամին Վոսմշապոյ: Աճառեան կը համարի թէ այս յերրորդ բառը համառօտադրութեամբ գրուած ըլլայ ձեռագրի մը մէջ իբր յերդ. որմէ ծագած ըլլայ հետագային սխալ մեկնութեամբ հինգերորդ ընթերցումը⁹⁴:

(Շար. 1)

Հ. ՊՕՂՈՍ ԱՆԱՆԵԱՆ

94 ԱՃԱՌԵԱՆ, Հայ տառերի գիւտի ստոյգ թուականը, էջմիածին, 1944, յուն. էջ 28: Ուր յիշելով իր մէկ յօդուածը կը գրէ. Մեր մի յօդուածում, որը տպագրուել է Արմֆանի 1941

թուի Տեղեկագրում (էջ 169-170), ցոյց ենք տուել որ Կորիննի երդ-ը պէտք է կարգաւ ոչ թէ հինգերորդ, այլ ինչպէս գրուած է՝ երրորդ:

